

KÄSITTEISSÄ LIIKKUVA VERKOSTO

Kai Eriksson (2009). Maailma ilman ulkopuolta: verkostot yhteiskunnallisessa ajattelussa. Gaudeamus

Kari Hintikka*

Kai Eriksson haastaa kirjallaan sekä itsensä että lukijansa. Tehtävänä on tarkastella verkoston käsitettä ontologisesti, verkostopuheen kehittymistä yhteiskunnalliseksi normiksi sekä tämän normin toteutumista ja vaikutuksia länsimaisessa yhteiskunnassa, erityisesti julkishallinnon puitteissa.

Haastavaksi teoksen tekee sen lähtökohta. Verkostoja ei lähestytä typologioiden, luokittelujen tai taulukkojen avulla. Käsitettä tarkastellaan arkimielikuvaa syvemmillä tasolla: valtaa, yhteiskunnallista toimintaa ja jopa arvoja tuottavana kielellisenä konstruktiona. Jokainen verkostoanalyysia käyttävä ja verkostoja tutkiva löytää teoksesta runsaasti pohdittavaa. Toisaalta ontologian tavoittelu ottaa paikoitellen ylivallan kirjailijasta hänen etsiessään monipolvisesti teoreettisia viitekehyksiä ja ankkurointipisteitä. Kirjan runsaus pakottaa arvioissa nostamaan tilasyistä esille vain sen pääkohtia.

Heti alkuun on syytä todeta, että kyseessä on tiettyssä mielessä kahden pääluvun sijaan kaksi teosta, jotka loppuluku nivoo yhteen. Ensimmäinen pääluku paikantaa verkoston käsitteen historiallis-filosofisia lähtökohtia ja sen muotoutumista nykymerkitykseensä. Toisessa tarkastellaan muotoja ja tapoja – normeja – joiden kautta verkoston käsite ja mielikuvat siitä ovat alkaneet ohjata länsimaissa yhteiskunnallista ja hallinnollista ajattelua, pitkälti uusliberalistisen ja markkinallistamis-ajattelun myötä.

Pääluvut leikkaavat toisiaan joiltain osin, mutta niiden keskinäinen resonanssi on paikoitellen ohutta, ja ne eroavat toisistaan niin käsittelytavaltaan kuin teoreettisestikin. Ensimmäisessä pääluvussa verkosto on analyysin kohde. Toisessa tarkastellaan julkishallinnon markkinoistumista ja ajattelutavan muutosta kansalaisesta asiakkaaksi. Tässä verkosto näyttäytyy enemmänkin seurauksena ja muutostekijänä julkishallinnon ja markkinoiden yhteistyön tuloksena.

Kirjan lähtökohtana on verkoston ymmärtäminen kolmella tavalla: 1) inhimillisen toiminnan organisointina vastakohtana hierarkkiselle järjestelmälle, 2) kielellisenä vertauskuvana ja verkostopuheen luojana ja 3) yhteiskunnan itsekuvauksen muotona. Kokonaisuutena nämä muodostavat toisiinsa tiiviisti

* *Kari Hintikka on verkkotutkija Jyväskylän yliopistossa. Email: kari.a.hintikka@jyu.fi*

kytkeytyneen «kentän, jossa kielelliset ja organisatoriset suhteet ja järjestykset kiertävät ja muokkaavat toisiaan» (s.11). Tietyllä tavalla Eriksson esittää, että verkoston käsite itsessään on verkostomainen ja pakenee yksiselitteistä määritelmää ollen jatkuvasti liikkeessä. Kirjan lopussa hän toteaaakin, että verkosto «ei ole rakenne... ei malli vaan liike» (s. 233).

Määrittelyä negaation kautta

Verkostonäkökulma syntyi 1800-luvulla länsimaisten yhteiskuntien organisoituessa nykymuotoisiksi sekä logististen ja kommunikaatioverkostojen kehittyessä rautatie- ja katuverkkoinen. Aikakaudelle suosittua oli aluksi käyttää biologisia ihmiskehon vertauskuvia, kuten hermosto tai verenkiertojärjestelmä.

Kai Eriksson aloittaa 1900-luvun systeemisten itsensäntelevisien teorioiden esittelyllä: taylorismi, Norbert Wienerin kybernetiikka ja Claude Shannonin kommunikaatioteoria. Heti alkuun käy selväksi, että verkosto on jotain systeemi- tai koneajattelulle vastakohtaista, ei-hierarkkista, sillä ei ole keskusta eikä sen sisältämiä yhteyksiä ole ennakolta määritelty. Samalla alkaa hahmottua se, että teos käsittelee nimenomaan sosiaalisia verkostoja eikä esimerkiksi Albert-László Barabásin tapaan universaalisti.

Sitten verkostoa peilataan jo puhtaisiin verkostoteorioihin: Manuel Castellsin informationalismi, Barabásin mittakaavaton verkosto ja Michel Callonin (ja Bruno Latourin) toimijaverkostoteoria. Eriksson keskustelee teorioiden kanssa sujuvasti ja perusteellisesti tuoden esiin niiden epätyytyttävyyden «ontologisesti katsottuna», sillä ne perustuvat määrällisiin mittapuihin. Paikoitellen, kuten toimijaverkostoteorian kohdalla, hän paneutuu hieman liiankin yksityiskohtaiseen teoreettiseen dialogiin varsinaisen tehtävän etene-
misen kannalta.

Praktisista verkostoteorioista teos siirtyy filosofiaan, Michel Foucaultiin ja Gilles Deleuzeen, joiden avulla verkostosta tulee «ontologinen kysymys». Foucaultin käyttö verkoston jäsentämisessä on yllättävää, sillä hänen ajattelunsa kohdentuu pitkälti valtaan ja instituutioihin, joihin Erikssonin kirjan alkupuolen verkosto-käsite nimenomaan ottaa etäisyyttä. Tässä kohden ensimmäisen pääluvun rakenne ja käsittelytapa alkaa nousta hieman ongelmalliseksi. Verkostoa on hahmoteltu negatioiden kautta ja osa verkostoteoreetikoista, kuten Stanley Milgram, sivuuttaen.

Deleuzen (ja Félix Guattarin) rihmasto-käsite (rhizome) tarjoaa vihdoin ontologisen ponnahtuspisteen kirjan verkosto-käsitteelle ja rakentaa samalla

sillan kirjan toiseen, käytännönläheisempään lukuun. Osittain Luc Boltanskia ja Eve Chiabelloa siteeraten, nykymerkityksinen (ontologisen) verkoston käsite syntyi ranskalaisessa sodanjälkeisessä filosofisessa keskustelussa strukturalismin, Heidegger- sekä valtiokritiikin ristiaallokossa.

Verkostojen tyypittelyä

Ensimmäisen pääluvun kompastuskivenä voi pitää mielestäni liian geneeristä verkoston käsitettä sivuuttamalla typologiat ja luokittelut ontologian nimissä, ja siten päätyemällä deleuzelaiseen rihmastoon verkoston tietynlaisena ideaalituypina. Jos Eriksson olisi jatkanut hieman Wieneria ja Shannonia pidemmälle, hän olisi oletettavasti päätenyt Paul Baranin klassiseen verkostotyypittelyyn 1960-luvun alkupuolella. Tämä tutkimus johti muun muassa internetin deleuzelaiseen, rihmastomaiseen, ei-keskukselliseen ja ei-hierarkkiseen toteutustapaan kaikkine yhteiskunnallisine ja taloudellisine vaikutuksineen. Baran optimoi tietoverkkojen rakennetta mutta ne toimivat myös sosiaalisten verkostojen jäsentäjänä. Hän tunnisti kolme verkostojen päätyyppiä: keskitetty (centralized), jaettu (decentralized) ja hajautunut (distributed).

Keskitetty tähtimalli vastaa Callonin toimijaverkostoteoriaa, jossa on yksi ”portinvartija” ja määräävä toimija. Ei-keskitetty verkosto lähestyy Castellsin sekä Barabásin mallia, jossa on aktiivisia napoja ja niillä keskimääräistä enemmän yhteyksiä. Hajautettu verkosto taas kuvaa Deleuzen rihmastoa. Itse pidän rihmastoa selkeästi eri käsitteenä ja muotona kuin verkostoa.

Tähtimallia voi pitää retikulaarisena, Erikssonin ilmaisu käyttäen, verkostomaisuutta tavoittelevana organisoitumismuotona, jossa on kuitenkin piirteitä perinteisistä hierarkioista, päätösvallasta ja vastuusta. Ei-keskitetty, muita solmuja tärkeämpiä napoja sisältävä verkosto vastaa pitkälti arkikäsitystä verkostosta. Esimerkiksi internetin viestintä sosiaalisine medioineen ja mielipidejohtajineen perustuu pitkälti tälle muodolle. Deleuzelaista rihmastoa voi pitää mielestäni lähitulevaisuuden ja verkoston jälkeisenä, itsenäisenä organisoitumismuotona – ei verkostona.

Erikssonin teoksen syvyys ja selitysvoima olisi kasvanut yksistään vaikkapa jaottelulla a) retikulaari eli verkostomainen toiminta, b) verkosto, c) rihmasto ja d) entropia. Tyypijaottelun lisäksi on hyvä huomata, että erityisesti internetissä Baranin tyypit voivat olla rinnakkaisia samassa verkostossa. Esimerkkinä vaikkapa globaalia anarkiaa levittävä Anonymous-liikettä. Kuka tahansa voi liittyä anonyymisti siihen ja perustaa Anonymouksen

nimissä oman agendan tai aktion (rihmasto). Taustalla on pienimuotoinen kollektiivi (tähti), joka ohjeistaa kannattajat virallisiin aktioihin, joita perustellaan milloin ihmisoikeuksilla, milloin kapitalistisella riistolla. Kollektiivin sanomaa levittävät mielipidejohtajat (verkosto).

Julkishallinnon markkinoistuminen

Maailma ilman ulkopuolta -kirjan toinen pääluke käsittelee verkostomaista (länsimaista) yhteiskuntaa mekanismeineen. Kansalaisyhteiskunta vilahtaa tekstissä usein, mutta painopiste on julkishallinnon tarkastelulla ja miten uusliberalistinen markkina-ajattelu on muuttanut sen ajattelua ja toimintatapoja verkostomaisemmaksi ja «verkostopolitiikaksi».

Kai Erikssonin kuvailema kokonaisuus on helppo allekirjoittaa ihan jo kotimaisia uutisia lukemalla. Uudesta-Seelannista ja Yhdysvalloista 1980-luvulla alkanut «hallinnon uudelleenkeksiminen» tähtäsi valtion toimintojen tehostamiseen. Tavoitteena ei ollut vain kulujen säästäminen (tai kevyempi verotus), vaan säästäminen siten, että osa valtion toiminnoista yksityistetään.

Kyse ei ollut vain julkispalveluiden tuottamisen uudelleenorganisoinnista vaan myös ajatuksellisesta muutoksesta. Uusliberalistisessa ajattelussa, kirjan esimerkkinä Iso-Britannia, kansalaiset muuttuivat asiakkaisiksi joilla on yhteiskunnan sijaan vastuu ja vapaus omasta hyvinvoinnistaan ilman valtion 'holhousta'. Vastuu tarkoittaa muun muassa omatoimisia eläke- ja sairausvakuutuksia sekä sanktioita välteltäessä työllistämistoimenpiteitä.

Verkoston rooli on tässä kokonaisuudessa toimia organisoitumismuotona verkostopolitiikalle ja -hallinnoinnille. Verkostoissa ihmiset ja organisaatiot rakentavat keskinäistä luottamusta ja alkavat itse ottaa vastuuta ja toteuttaa aiemmin valtiollisia tehtäviä, myös käytännön budjettiresursoinnin myötä. Näkökulmasta riippuen tätä voidaan ajatella kansalaisyhteiskunnan vahvistumisena tai Iso-Britannian Big Society'n kaltaisena hyvinvointivaltion alajakona, jossa vapaaehtoiset kansalaiset hoitavat poliisin ja kirjastonhoitajan toimenkuvia.

Maailma ilman ulkopuolta -teoksen toinen luku on tyyllisesti, dramaturgisesti ja tutkimuksellisesti ensimmäistä ehyempi. Teoriakenttä vaihtuu lähes tyystin ja sen pääasiallinen tehtävä on rakentaa tapaustutkimusmaisesti kokonaiskuva länsimaisen julkishallinnon markkinoistumisesta eikä niinkään enää laajentaa verkoston käsiteulottuvuuksia. Ontologia-luvusta ovat mukana lähinnä Michel Foucault ja Michel Callon.

Itseorganisoitumisen työläys

Toisen luvun kritiikkini koskee lähinnä sen teoriakehysten käsitteellistä ja terminologista moniäänisyyttä yleisellä tasolla. Kokonaisuus ei muotoudu yhtenäiseksi terminologiaksi tai puheeksi. Yksistään toimijaverkostoteoriassa on oma kielensä. Mutta myös muiden lähteiden myötä ilmaantuu termistöä, joka kyllä selitetään sinänsä, mutta siitä ei muodostu yhtenäistä työkalupakkia vaikkapa omalle tutkimukselle.

Nostan esiin kaksi käsitettä. Ensinnäkin, yhteisön käsite jää määrittelemättä ja edes kuvaamatta. Yhteisön käsite on teoksessa lähes yleissana, joka tarkoittaa jotain muuta kuin verkosto. Se viittaa muun muassa paikalliseen organisoitumiseen, kansalaisten yhteenliittymään (valtio) sekä esiintyy termeissä, kuten «poliittinen yhteisö». Perinteisesti yhteisö on nähty erilaisena yhteenliittymänä kuin verkosto, sisältäen muun muassa enemmän jatkuvuutta ja sitoutuneisuutta.

Ongelmallisempi on kuitenkin mielestäni kirjan esittämä käsitys itseorganisoitumisesta, jota käytetään runsaasti toisessa luvussa. Viime vuosien keskusteluissa esimerkiksi Yochai Benkler ja Clay Shirky näkevät internetin mahdollistavan formaalin organisaation hyödyt ilman sitä. Itseorganisoitumista voi pitää hieman idealistisenakin ajatuksena täydestä ”vapaudesta” hierarkian, vastuun, johtajien ja toimenkuvien kahleista.

Kai Erikssonin kirjassa itseorganisoituminen saapuu hieman livahtaen Friedrich Hayekin ja liberaalien talusteorioiden kautta. Hayekin ajatuksen mukaan markkinoilla hinta muodostuu itseorganisoituvasti (catallaxy), eikä väliin tarvita valtiota tai muuta holhousta. Pörssiä pidetään kouluesimerkinä tällaisesta itseorganisoitumisesta, vaikka sen mekaniikka on pitkälti säädelty ja reguloitu.

Seuraavaksi (uusliberaalia) itseorganisoitumista käytetään laajasti luonnehtimassa verkostoa. Sosiaalisissa verkostoissa itseorganisoituminen ei ole systeeminen tai emergentti ominaisuus, kuten vaikkapa fysiikassa tai kemiassa, ikään kuin hallinnoitavat verkostot automaattisesti organisoituisivat mielekkääseen ja tehokkaaseen toimintaan sekä itseasetettuihin tavoitteisiin.

Pikemminkin avoimista verkostoista voidaan osoittaa, että kollektiivinen (verkosto)toiminta tarvitsee useimmiten jonkinlaisen koordinoivan elementin ja koordinoijan, tai toiminta voi päätyä päämäärättömäksi joukko- tai laumakäyttäytymiseksi. Niinpä kirjassa esitetty, hallinnonkin kansalaisille ulkoistama ”itseorganisoitu” verkosto tarvitsee jonkinlaisen keskuksen, on se sitten projektioorganisaatio, ammattimainen (netti)fasilitoija tai viranomai-

nen itse. Tämä ei tarkoita verkoston johtamista (tähtimalli), vaan sen toimintaedellytysten huolehtimisesta, kuten nettityökalut, mobilisointi ja tuotosten koostaminen, on sitten kyseessä strategianvalmistelu opetusministeriölle tai kansalaiskuuleminen Jyväskylän aluesuunnittelussa.

Maailma ilman ulkopuolta -kirjan dualistinen luonne huomioiden ensimmäinen luku on suositeltavaa luettavaa jokaiselle verkostotutkijalle omien tutkimuskohteiden analysoimiseksi laajemmasta perspektiivistä. Toinen luku sopii johdatukseksi ja teoriakentän avaamiseksi länsimaisen julkishallinnon nykytilasta ja taustakehityksestä niin tutkijoille kuin muille hallinnon parissa työskenteleville. Laajan lähdekirjallisuuden ja holistisen tai ontologisen käsittelytapansa myötä teos tarjoaa runsaasti etenemispolkuja aihepiirien oma-toimiseen syventämiseen. Toivottavasti Kai Eriksson jatkaa verkostojen tarkasteluja ja ehkä hieman tiukemmin fokusoiden. Esimerkiksi kansalais- sekä organisaatioverkostojen teorit ansaitsisivat oman käsittelynsä.